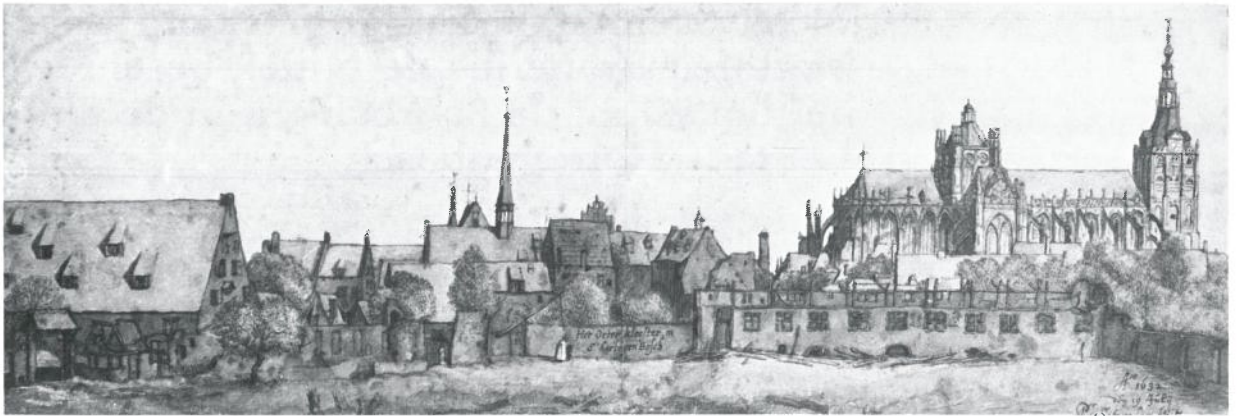

Pieter Saenredam had al getekend wat Matthieu Brouerius de Nidek beschreef: het doxaal en de koorbanken in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch

A. M. Koldeweij

Pieter Saenredam (Assendelft 1597—Haarlem 1665) bracht in de zomer van 1632 een kleine maand door te 's-Hertogenbosch. Hij logeerde daar waarschijnlijk bij de niet lang daarvoor beroepen predikant Johannes Junius (de Jonge), die hij nog uit Assendelft moet hebben gekend en die zelfs in de verte familie van hem was.¹ In 's-Hertogenbosch tekende Pieter Saenredam op de voor hem zo karakteristieke wijze verschillende oude gebouwen en ook ontstonden er in die weken enkele gezichten vanuit de omgeving op de versterkte stad. Tot voor kort waren er elf Bossche tekeningen van Saenredam bekend, de eerste gedateerd 29 juni 1632 en de laatste 23 juli van datzelfde jaar. De tekenaar en schilder begon kennelijk met het meest opmerkelijke monument van Den Bosch, de *St Jans ofte Grote Kerck* zoals hij deze op een van zijn schetsen noemt.² Ongetwijfeld kon Saenredam de Sint-Janskerk, zo deze al niet door iedereen vrijelijk te betreden was, via zijn gastheer dominee Johannes Junius op elk moment en zo lang hij wilde bezoeken. Vervolgens schetste hij enkele panorama's van de stad,³ de Sint-Pieterskerk en het oude stadhuis aan de Markt.⁴ Of Pieter Saenredam nog andere kerken, kloosters of wereldlijke gebouwen in Den Bosch tekende, is niet bekend; gezien de vrij lange periode dat hij daar vertoefde, is dat zeker niet onwaarschijnlijk.⁵

Saenredam maakte zijn schetsen en tekeningen op locatie in principe als voorstudies voor zijn bekende geschilderde architectuurstukken en stadsgezichten. Na de schetsmatige tekeningen volgden doorgaans meer nauwkeurige opmetingen en op basis van dat materiaal werkte hij dan zijn waarnemingen uit tot constructietekeningen. Deze constructietekeningen, die van de geschetste Bossche gebouwen niet bekend zijn, dienden vervolgens als uitgangspunt voor de schilderijen. Soms ontstonden die schilderijen vrij snel na de gemaakte voorstudies, soms ook pas vele jaren later. De topografische exactheid, die in de schetsen en constructietekeningen vrij groot is, werd door Saenredam in zijn uitgewerkte schilderijen dikwijls weer losser gehanteerd en ondergeschikt gemaakt aan compositie en inscenering.⁶ Twee Bossche kerkinterieurs waarvan schetsen door Saenredam bewaard zijn gebleven, werden ook door hem uitgewerkt tot schilderijen: in 1632 nog schilderde hij het interieur van de Sint-Pieter,⁷ terwijl het op paneel geschilderde koorinterieur van de Sint-Jan pas veertien jaar later, in 1646, tot stand kwam (*afb. 3*).⁸

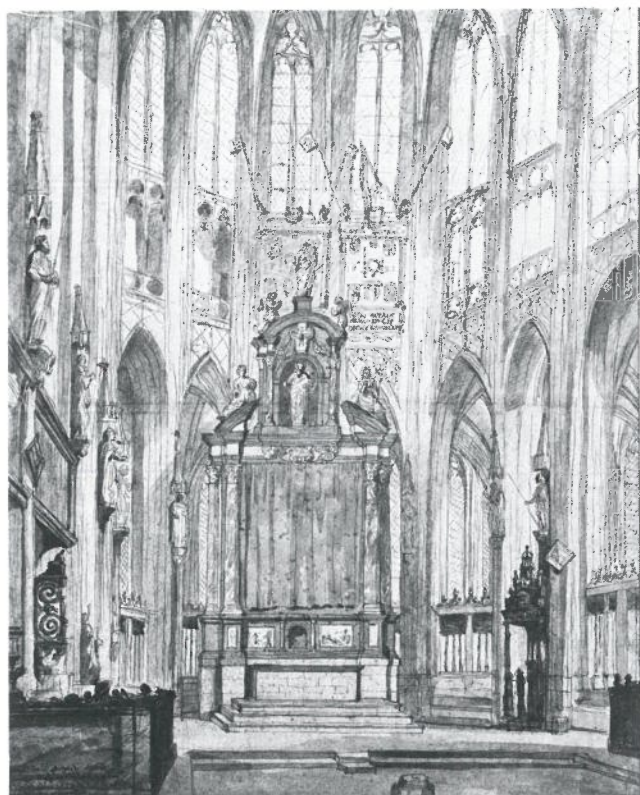
1 P. J. Saenredam, *Gezicht op 's-Hertogenbosch uit het noorden*. 19 Juli 1632. Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten.

De overzichtsschetsen waarmee het werk voor Saenredam aan elk onderwerp steeds begon, kostten hem dikwijls een volle dag, soms minder en soms ook aanzienlijk meer.⁹ De reeks tekeningen die hij maakte van de Bossche Sint-Janskerk, waaraan we hier een onbekende kunnen toevoegen, toont een sequentie van vijf schetsen die op vijf achtereenvolgende dagen ontstonden. Op dinsdag 29 juni tekende Pieter Saenredam de plattegrond van de kerk en voorzag deze van diverse notities en maten (*afb. 4*). Woensdag 30 juni legde hij het grafmonument van bisschop Masius vast dat zich in die dagen nog tegen de noordwand van het koor bevond (*afb. 5*). Het interieur van het koor naar het oosten, dus naar het hoogaltaar, schetste hij op donderdag 1 juli en op vrijdag 2 juli draaide hij zijn stoel om vanuit het koor het zicht naar het westen, dus op het doxaal, aan het papier toe te vertrouwen (*afb. 2, 6*). En als laatste van de tot nu toe bekende schetsen uit de Sint-Jan, werd op zaterdag 3 juli door Saenredam het fraaie doxaal vanuit het middenschip getekend (*afb. 7*).

De tot voor kort nog volledig onbekende tekening uit deze reeks is die van vrijdag 2 juli, waarop de koorzijde van het doxaal is afgebeeld en hoog daarboven de westelijke onderbouw van de vieringstoren. Deze schets, in pen en met waterverf gehoogd, is links onder gedateerd en gesigneerd: *Pr Saenredam dese gedaen, Ao 1632 den 2 julij (afb. 6)*.¹⁰

Behalve dat deze tekening uiteraard een waardevolle ontdekking en aanvulling is voor het hele oeuvre van Pieter Saenredam en meer in het bijzonder voor zijn reeks te 's-Hertogenbosch gemaakte schetsen, levert zij bovendien belangrijke nieuwe informatie over het interieur van de Sint-Jan. Tot op heden was er geen afbeelding bekend van de achter- of koorzijde van het doxaal en de daarop aansluitende delen van het gotische koorgestoelte, noch van het vroegere interieur van de vieringstoren. Ook beschrijvingen van de situatie op het koor vóór de jammerlijke afbraak van het doxaal in 1866—1867 ontbraken tot nu toe.

Wat is er nu precies door Saenredam in deze tekening vastgelegd? De tekenaar bevond zich op 2 juli 1632 evenals daags tevoren ongeveer in

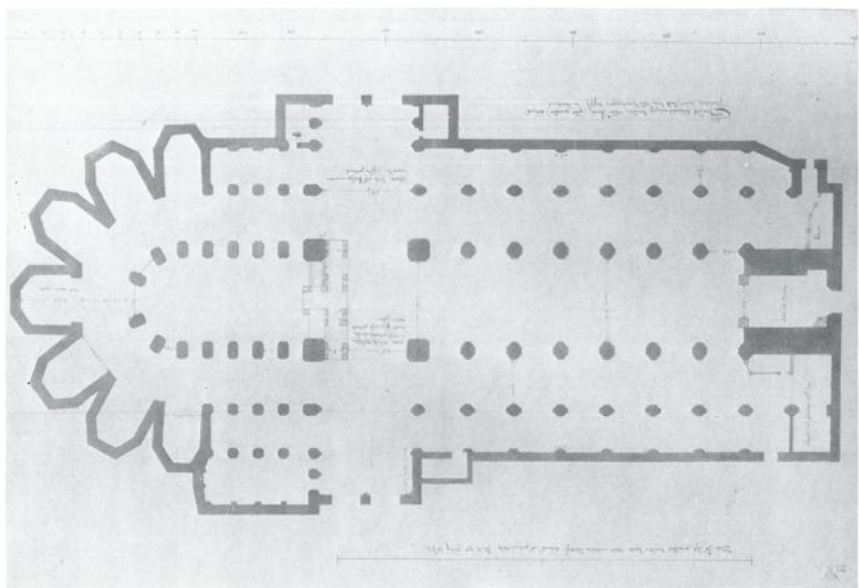

2 P. J. Saenredam, *Het koor van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch*. 1 juli 1632. Londen, *British Museum*, *Printroom*.

3 P. J. Saenredam, *Het koor van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch*. Paneel, 1646. Washington D.C. *National Gallery of Art*.

het midden van het grote koor, nu echter met zijn schetsblad naar het westen gekeerd. Als contour voor de schets koos Saenredam de hoge triomfboog, de vieringboog ingeklemd tussen de beide oostelijke kruisingspijlers op de grens van koor en dwarspand. Binnen deze spitsboogvormige omtrek werkte hij in pen het kerkinterieur realistisch en vrij nauwkeurig uit, waarbij met waterverf diverse accenten werden gelegd. Recht voor zich keek Saenredam op tegen het barokke, in verschillende steensoorten uitgevoerde doxaal, waar ik hieronder nog op in zal gaan. Door de centrale open boogstelling was het middenschip van de kerk voor hem zichtbaar en ook zag Saenredam daar nog juist de onderste, met beeldhouwwerk versierde stukken van het reusachtige orgel tegen de westwand, dat in de jaren rond 1620 tot stand was gekomen. De bekroning van dit grote orgel torende hoog uit boven het doxaal en reikte, zoals nog immer, bijna tot de gewelfkruin. Ook de gewelven, met de nauwkeurig uitgetelde opeenvolging van de zes scheibogen tussen vieringboog en westwand die in totaal zeven gewelfvakken omsluiten, werden door Saenredam accuraat weergegeven. De vieringboog tussen de westelijke kruisingspijlers die dwarspand en middenschip scheidt, is opnieuw spitsboogvormig en toont in zijn diepe profilering de tot op heden bewaard gebleven versiering in de vorm van een reeks rozetten. Tegen de pijlers bevinden zich op de hoogte waar de vieringbogen uit elkaar wijken, op rijke consoles tegen de korte zijden van de achthoekige

4 P. J. Saenredam, *Plattegrond van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch*. 29 juni 1632. 's-Gravenhage, coll. Jbr. Mr. M. A. Beelaerts van Blokland.

vieringtoren de symbolen van de evangelisten Lucas (links, zuidzijde) en Marcus (rechts, noordzijde), respectievelijk het gevleugelde rund en de gevleugelde leeuw. Daarboven kijken we in de middentoren met de achter een balustrade verscholen omgang en zien we de twee hoge, driedelige gotische vensters in de westwand. De balustrade van de gaanderij in de middentoren bestaat hier uit een houten hekwerk met kruislaten. Deze leuning werd in 1904 vervangen door de huidige neogotische stenen balustrade. Welke leeftijd het toen verwijderde houtwerk had, was onbekend maar min of meer stilzwijgend werd tot nog toe aangenomen dat het uit de late achttiende of vroege negentiende eeuw dateerde.¹¹ Het oorspronkelijke gotische tracerwerk in de toppen van de beide vensters in de westwand van de vieringtoren blijkt volgens Saenredams tekening enigszins anders te zijn geweest dan de nu nog aanwezige reconstructie van Hezenmans uit de jaren 1901—1905: geen verticaal geaccentueerde rozetvullingen boven de lancetten maar een invulling van tweemaal een zuivere driepas.¹² Het doxaal is tussen de niet nader gedetailleerde oostelijke vieringpijlers geplaatst. Hierboven is tegen de noordoostelijke pijler (rechts) nog juist het wonderlijke gedraaide baldakijn zichtbaar, waaronder zich overigens toen kennelijk geen beeld bevond.¹³ Aan de koorzijde staan tegen de vieringpijlers op een gotische console en onder een dito baldakijn nog wel twee beelden, die ongetwijfeld in 1634 met de overige beelden uit het koor op last van de protestanten zijn verwijderd; of het hier nog oude gotische beelden betreft van vóór de beeldenstorm en de brand van 1567, of dat ook deze twee behoren bij de in 1620 te Antwerpen gehouwen reeks apostelbeelden voor het koor, is onduidelijk.¹⁴ Aan de zuidzijde op het doxaal staat het kleine orgel, met opengeklapt luik, uit 1616—1617 dat op Saenredams andere doxaaltekening beter te zien is (*afb.* 7). In het koor is ter weerszijden van de

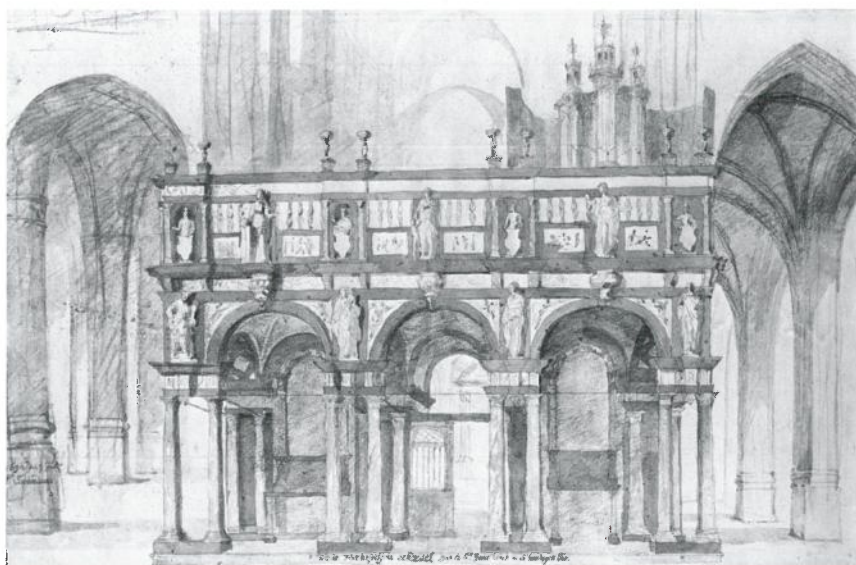
5 P. J. Saenredam, *Het grafmonument van bisschop Masius in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch*. 30 juni 1632. 's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum.

6 P. J. Saenredam, *Het doxaal in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch gezien vanaf het koor*. 2 juli 1632. Lyon, Musée des Arts Décoratifs.

centrale doxaaldoorgang nog een kort deel opgesteld van het gotische koorgestoelte met zijn overhuiving en hoge opbouw; ook hier kom ik nog op terug. Bovenop de balustrade van het doxaal stonden volgens Saenredams tekening, aan de koorzijde slechts twee van de koperen kandelaars die Antony Jansen in 1613 had gegoten,¹⁵ de buitenste twee van de vier piëdestals zijn leeg; in combinatie met het zicht op het doxaal uit het westen van Saenredam en de foto's van vóór de afbraak levert dit in totaal veertien voetstukken en kandelaars op; dit laatste correspondeert met het aantal dat in de vorige eeuw tegelijk met het hele doxaal naar

7 P. J. Saenredam, *Het doxaal in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch gezien vanuit het westen*. 3 juli 1632. Londen, British Museum, Printroom.

Londen werd verkocht en zich nu nog steeds in het Victoria and Albert Museum bevindt.

Matthieu Brouerius de Nidek in de Sint-Jan

Een tweede, tot op heden onbekende bron voor de vroegere situatie op het koor van de Bossche Sint-Janskerk, is van geheel andere aard en van wat later datum. In 1705 stelde de Fransman Matthieu Brouerius de Nidek een beschrijving samen van de *Provinces Unies des Pays Bas, et des villes de Sedan, Liège, Aix-la-Chapelle, Maastricht, Bolduc, Breda et Geertruidenberg*, en onder *Bolduc* beschreef hij de stad Bois le Duc, 's-Hertogenbosch.¹⁶ In deze verhandeling die deels van eigen waarnemingen verslag doet en deels is gekopieerd uit bestaande beschrijvingen, gaat Brouerius de Nidek gedetailleerd in op hetgeen hij zag in het koor van de Sint-Jan en met name op de heraldische merkwaardigheden aldaar.¹⁷ Wandelend door het middenschip van de kerk preees Brouerius vooral de fraaie preekstoel, en betrad vervolgens via het doxaal dat hij van plan was te tekenen maar helaas bleef de daarvoor gereserveerde ruimte in de tekst leeg, het koor: '... une tres belle – piramide (= het doxaal) de la il faut venir au coeur qui est tres beau, comme vous pouvez voir si bas par ce dessein que j'ai fait tirer de sa face et des deux coté, qui est toute de marbre blanc et de marbre de corinthe, avec des tres belles figures et bas relief de l'Histoire de la Bible faites tres artistement, soutenues par des colonnes de marbres. /dessin du portaille du coeur de St. Jean de Boistduc (niet gemaakt) / Vous entres, dedans vous voyes sur vos deux cotes les bancs des chanoines pour 37 de chaque côté, ce qui fait en toute 74 comme ils ont pû être autrefois. au dessus vous aves les armes des chevaliers de la Toison d'or'. De achttien tekstpanelen en wapenborden aan de rechter- dus zuidzijde worden dan beschreven, vervolgens keerde hij zich naar de noordkant en noteerde wat op de achttien panelen aan die zijde te zien was.

8 Coenraad van Norenberch (en anderen), het doxaal van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. 1610—1613. Foto door A. G. Schull, kort vóór de afbraak in 1866—1867.

9 Coneraad van Norenberch (en anderen), het doxaal uit de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. 1610—1613. Londen, Victoria and Albert Museum. East Hall. Foto van na 1923—1924.

10 Coenraad van Norenberch (en anderen), het doxaal uit de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. 1610—1613. Zicht op de gereconstrueerde oostzijde. Londen, Victoria and Albert Museum, East Hall. Foto van na 1923—1924.

Daarna schreef hij tot slot van zijn bezoek op het koor: 'Vous montés un pas ou deux pour venir, où étoit le grand autel. Vous avez sur vostre gauche un tombeau de Gijsbertus Masius, il paroît a genoux, les deux mains jointe, avec ses habillement sacerdotaux. devant son prié Dieu sur le quel il y a un livre posé dessus; dans lequel il semble qu'il lit. on y voit ses armes tels qu'elles sont ici gravées. Au dessus de lui il y a une mort, et au dessous cette divisé OMNIA MORS AEQUAT que veut dire "La mort nous rend tous egaux" ' (vgl. *afb. 5*).

Het doxaal

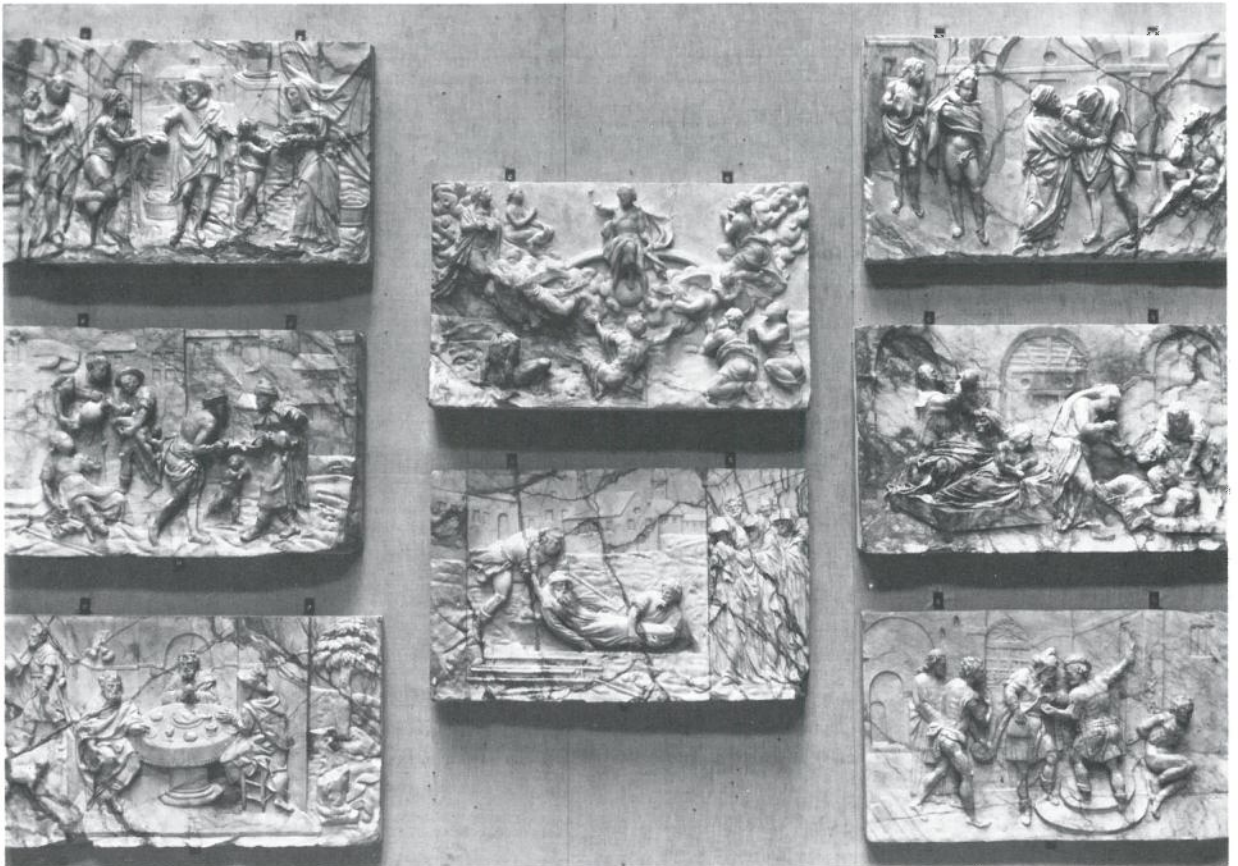
Op grond van deze beschrijving en Saenredams schets van 2 juli 1632 (*afb. 6*), valt er meer te zeggen over de tot nog toe raadselachtige koorzijde van het befaamde doxaal en over de daartegen geplaatste koorbanken.

Het doxaal was in de jaren 1610—1613 tot stand gekomen en verving het gotische doxaal uit de vijftiende eeuw dat in 1584 bij de brand van de middentoren onherstelbaar was beschadigd.¹⁸ Met het doxaal van de Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen voor ogen, dat in 1592—1596 was ontworpen door Raphael Paludanus (van den Broeck), kozen de Bossche kerkmeesters voor een doxaal met drie bogen en een centrale doorgang. Met de enkele jaren tevoren in 's-Hertogenbosch gearriveerde Coenraad van Norenberch werd in 1610 een contract gesloten voor de bouw en de versiering van dit nieuwe doxaal (*afb. 8-11*). In 1866 besloot het kerkbestuur van de inmiddels weer katholieke kerk tot de sloop van het doxaal dat de reformatie wonderwel had overleefd. Het barokke monu-

ment verstoorde, zo was men van mening, het gotische gebouw en zelfs schreef bouwmeester P. J. H. Cuypers na een inspectie op 7 juli 1866 'dat het wechnemen van het oxaal als eene weldaad voor de schoone Kathedraal moet worden beschouwd'.¹⁹ Er werd – tot drie maal toe! – geadverteerd en uiteindelijk verkocht men het al afgebroken doxaal via een Engelse kunsthandelaar aan het South Kensington Museum, het latere Victoria and Albert Museum. Bij de wederopbouw aldaar werd het doxaal tegen de wand geplaatst van de Casts Court en – zo schreef P. Buschmann in 1918 – 'de middenarkade is als een doorgang opengelaten, doch aan de achter- of koorzijde is er niet anders van het werk te zien dan de twee kolommen die dezen doorgang flankeren, met archivolt en hoekvelden'.²⁰ Inmiddels waren, naar aanleiding van vragen die Buschmann had gesteld, de acht reliëfs uit de balustrade aan de koorzijde, in stukken en brokken aangetroffen in enkele manden boven op het doxaal. Deze reliëfs werden hersteld en vervolgens besloot men het doxaal te herbouwen in de East Hall, hetgeen in 1923–1924 gebeurde. Maar 'unfortunately the hall is not wide enough to permit one properly to see the north and south ends of the structure' en daarom werden toen de beelden van Justitia en Pax evenals de vier reliëfs die de korte kanten van het doxaal sierden, onder de zij-arkaden geplaatst (*afb. 8, 9*).²¹ De eerdere opstelling

11 Coenraad van Norenberch (en anderen), de reliëfs van de koorzijde van het doxaal uit de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch: de zeven werken van barmhartigheid en het Laatste Oordeel. 1610–1613. Londen, Victoria and Albert Museum. Foto van vóór de reconstructie van het doxaal in de East Hall, 1923–1924.

tegen de zaalwand was wat dit betreft dus toch gelukkiger geweest en meer conform de historische situatie. Op de schets van Saenredam (*afb. 6*) zien we de oorspronkelijke koorzijde van het doxaal: tot op hoogte van de balustrade, is, evenals in 1918, 'niet anders van het werk te zien dan de twee kolommen die de(...) doorgang flankeren, met archivolt en hoekvelden'.²² In het gebroken fronton stond toen in de schelpnis nog wel het albasten Salvatorbeeld dat in 1649 verkocht schijnt te zijn.²³ De balustrade, die eveneens in zicht was, telde ter weerszijden van de Salvator vier vakken, elk gevuld met twee hele en twee halve balusters boven een albasten reliëf. Deze reliëfs nu, in de *Memorie* van 1610 met de opdracht voor dit beeldhouwwerk beschreven als 'de seven wercken der Bermhertichheit ende in het achtste het Oirdeel',²⁴ werden in 1917 te Londen herontdekt en in 1923—1924 weer op hun vroegere plaats gemonteerd, met dien verstande dat het *Oirdeel* als eerste, dus links, in de balustrade werd gezet, gevolgd door de werken van barmhartigheid, te weten de hongerigen voeden, dorstigen laven, vreemdelingen herbergen, naakten kleden, zieken bezoeken, gevangenen bevrijden en doden begraven (*afb. 11*). Het gebroken fronton boven de centrale doorgang was inmiddels verdwenen, voor het Salvatorbeeld werd een wat slap en te klein alternatief gevonden (*afb. 10*). Op de balustrade kregen nu aan de koorzijde uiterst links en rechts twee van de zwartmarmeren kandelarsokkels een plaats, terwijl Saenredam er daar vier tekende die meer evenwichtig waren opgesteld.

Het beeld van de albasten Salvator is bij Saenredam goed te onderscheiden. Het blijkt de Salvator Mundi-beeltenis te zijn van het traditionele, nog uit de gotiek daterende type: de verheerlijkte Christus die, gehuld in lang gewaad, de wereldbol/rijksappel op zijn linkerhand draagt en de rechterhand zegenend opgeheven houdt.²⁵

Op Saenredams tekening zien we verder dat de balustrade aan de koorzijde juist achter de beelden tegen respectievelijk de schuine zuidoost- en noordoostkant van de vieringpijlers aansluit. Dit houdt in dat het aanzicht zo moet worden gelezen dat de voorzijde van de uitgebouwde doorgang en de daarop geplaatste schelpnis met het Salvatorbeeld in feite één lijn vormden. Hieruit volgt dat de galerij op het doxaal zo'n vier meter breed was bij een lengte van ongeveer twaalf meter aan de kerkzijde en negen meter aan de koorzijde waar de vieringpijlers het immers schuin afsneden. Op de begane grond was de situatie anders: ter weerszijden van de centrale doorgang bevond zich onder de galerij een nis van circa drie meter breedte, die de diepte had van meer dan een halve vieringpijler en van de portiekachtige uitbouw, dus ruim anderhalve meter (*afb. 4, 6*). Volgens de argumentatie die P. J. H. Cuypers in 1866 gaf voor de afbraak van het doxaal, bevond zich tegen de zuidoostelijke vieringpijler de trap om op de galerij te komen ('... daar men voor het aanbrengen van den trap de geprofileerde deelen van den zuid-oostelijken hoofdpijler gedeeltelijk heeft wechgenomen ...'). Hoe deze opgang naar de galerij precies was gesitueerd, blijft onduidelijk.²⁶ Saenredam tekende op zijn plattegrond (*afb. 4*) de trap in aan de zuidzijde naast de portiekachtige

12 *Het noordoostelijke deel van het gotische koorgestoelte in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. 1430—1460 (foto Ernst van Mackelenbergh, Rosmalen).*

13 *De afsluiting van de Sacramentskapel in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Zijstukken met beeldhouwwerk ca. 1430—1460 en 1610—1613 (foto Ernst van Mackelenbergh, Rosmalen).*

uitbouw van de centrale doorgang. Een looprichting gaf hij niet aan. Op de foto's die de Bossche kunstschilder en fotograaf A. G. Schull in 1866 op verzoek van het kerkbestuur had gemaakt van het doxaal in situ, is helaas niets te zien van de opgang, en evenmin gaf L. C. Hezenmans in zijn beschrijving van de Sint-Jan uit 1867 of in zijn tekeningen van het doxaal uit 1863 daar iets van aan.²⁷ Jan Mosmans tekende de onderste treden van de doxaaltrap op dezelfde plaats als Pieter Saenredam, doch waarop Mosmans dit baseerde is onduidelijk; Saenredams plattegrond van de Sint-Jan was hem onbekend.²⁸ Vermoedelijk had Mosmans het echter wel bij het rechte eind: als gebruikelijk zal de trap toegankelijk zijn geweest vanuit de doorgang midden onder het doxaal en liep deze vrij stijl omhoog om voor de zuidoostelijke vieringpijler, en dus achter het kleine doxaalorgel, uit te komen.²⁹

Het koorgestoelte

Tegen de koorzijde van het doxaal stonden volgens Saenredams schets korte stukken van het koorgestoelte. Als we de tekening nauwkeurig bezien, blijkt het ook hier om een dubbele rij zetels te gaan zoals ook het geval is bij de nog resterende kanunnikenbanken terzijde van het koor. Brouerius de Nidek schreef in 1705, zoals we lazen, dat hij aan elke kant van het koor zevenendertig zitplaatsen telde; momenteel zijn er zowel aan de noord- als aan de zuidzijde eenendertig plaatsen, waarvan vijftien op de achterste en zestien op de voorste rij. Dit zou impliceren dat zich tegen het doxaal tweemaal zes zetels bevonden. Aan de zuidzijde

schetste Saenredam deze: tegen een achterschot van vijf panelen breedte, staat op de voorste rij een bank van twee stoelen en de achterste reeks telt er minstens drie, maar zal dus vier zitplaatsen lang geweest zijn. Ingetekend in de plattegrond van het koor is dit ook heel wel mogelijk. Het Bossche koorgestoelte, dat tussen 1430 en 1460 tot stand was gekomen, bezat dus inderdaad korte westelijke banken die haaks op het koor tegen het doxaal waren opgesteld,³⁰ zoals bijvoorbeeld ook in de Sint-Salvator te Brugge, de Sint-Catharinakerk van Hoogstraten en – in navolging van Den Bosch – in de kerk van Oirschot het geval was.³¹ Dit westelijke deel van de Bossche kanunnikenbanken ging niet bij de torenbrand van 1584 verloren en werd zelfs zorgvuldig intact gelaten bij de sloop van de resten van het gotische doxaal om ingepast te worden in het nieuwe doxaalplan van 1610. Niet in de laatste plaats zal dit zijn gebeurd om het hele koorgestoelte ongeschonden te handhaven als herinnering aan de kapittelvergadering van de Orde van het Gulden Vlies, in mei 1481 op het koor van de Sint-Jan gehouden onder voorzitterschap van keizer Maximiliaan. Voor die bijeenkomst was het koorgestoelte voorzien van grote panelen op de overhuiving boven de achterste rij zetels, achttien aan de noordkant en achttien aan de zuidzijde. Saenredam tekende hoe boven de korte westelijke banken tweemaal twee grote bordes waren gemonteerd: direkt naast de doxaaldoorgang een wapenschild ter breedte van twee zetels, gevolgd door een tekstpaneel van opnieuw twee zitplaatsen breed. Verder correspondeerden de tekst- en wapenbordes met de zitplaatsen in het koorgestoelte, dus aan beide zijden van het koor drie maal vijf panelen. Voor de laatste vijf aan de noordkant is dit nog juist te zien op Saenredams tekening van het hoogaltaar (*afb. 2*). Bovendien zal zich aan beide kanten nog een extra paneel hebben bevonden als overgang tussen de dwarsgeplaatste westbanken en het verdere gestoelte. Bij Brouerius de Nidek is te lezen wat was voorgesteld op de panelen aan de westkant, waarvan Pieter Saenredam de invulling slechts summier schetste: (links, zuidzijde) 'Le premier tableau sont les armes du Prince qui les (= de Gulden Vlies-vergaderingen) a établis', dus van Philips de Goede. 'Le second contient une inscription en français touchant son institution; (rechts, noordzijde) Le premier ce sont les armes du chef de la Toison d'Or', dus van keizer Maximiliaan. 'Le second contient cette inscription' en dan volgt de volledige titulatuur van de keizer.³² Uit de verdere beschrijving van de wapenbordes blijkt dat de blazoenen van de overleden ridders en de teksten betreffende de geroeyeerde kapittelleden aan de zuidzijde van het koor werden aangebracht. Slechts zes van de Vliesridders bezochten deze kapittelvergadering; en ook toen het Kapittel, na een dag uitstel vanwege de absenties, in volle gang was, moet het koor van de Sint-Jan met de nog splinternieuwe, van het verguldsel schitterende zevenentwintig wapenbordes en negen tekstpanelen boven het koorgestoelte, een tamelijk desolate indruk hebben gemaakt.

Tot slot is er nog één detail op Saenredams schets van 2 mei 1632 waarop ik hier wil ingaan. Duidelijk is door hem aangegeven dat de beide korte

westelijke kanunnikenbanken niet direkt aansloten tegen het poortje van de doxaaldoorgang. Met name aan de zuidkant tekende Saenredam in de smalle tussenliggende ruimte – waar het licht op viel – een boognis met een personage, en ook daarboven en eronder krabbelde hij zeer schetsmatig een figuur. Dit is buitengewoon interessant, te meer omdat deze vulstukken tussen het poortje uit 1610—1613 en de gotische koorbanken, ook momenteel nog in de Sint-Jan zijn terug te vinden (*afb. 13*). J. C. A. Hezenmans beschreef vlak voor de afbraak van het doxaal deze summier door Saenredam geschetste details: ‘Als men het choor binnen treedt, dan staan aan onze rechter- en linkerhand de beelden der twee Diakenen bij uitnemendheid – Laurentius en Stephanus; zij staan daar, als in hun leven, om den ingang der kerk te bewaken, en ieder ongelovigen, ieder heiden en ketter den toegang te verbieden. Om dit laatste uit te drukken, heeft de meester in het paneel onder hunne voeten een Turk en een heiden geplaatst. Deze beelden zijn niet ouder dan van het jaar 1610, wanneer het tegenwoordige oksaal gesticht werd; toen zijn zij vernieuwd, maar men heeft getracht de oudere gotische beelden terug te geven, waardoor een niet onbelangrijk anachronisme in de kunst is ontstaan. Zij sluiten zich onmiddellijk aan het gestoelte’.³³ Tegenwoordig bevinden de beide reliëfs zich links en rechts van de zij-ingang tot de Sacramentskapel, de vroegere Illustre-Lieve-Vrouwe-Broederschapskapel aan de noordzijde van het koor, en C. Peeters veronderstelt in zijn Monumentenbeschrijving van de Sint-Jan dan ook dat deze daar na de afbraak van het doxaal in 1867, maar misschien ook pas jaren later geplaatst zullen zijn.³⁴ Jan Hezenmans dateerde de dekstukken kort na 1610, gelijktijdig aan het nieuwe doxaal. Als we de beide reliëfs stilistisch onder de loep nemen, leidt dat evenwel tot andere conclusies. De dekstukken zullen ingepast zijn geweest in het oude doxaal en het daarop aansluitende westelijke deel van het koorgestoelte. Hoe dit gotische doxaal er uit zag en hoe de korte, dwarsgeplaatste kanunnikenbanken daarop aansloten, valt niet meer te reconstrueren. Wat de dekstukken met de Laurentius en Stephanus betreft, is het niet onmogelijk dat de plaatsing terzijde van de doxaaldoorgang ook de oorspronkelijke was. Hoe dan ook, bij de totstandkoming van het nieuwe doxaal werd het snijwerk op deze tussenstukken verrijkt en daarmee vormden deze een letterlijke verbinding tussen het vroeg zeventiende-eeuwse doxaal en de vijftiende-eeuwse koorbanken. De beide martelaars in hun met driepassen, hogels etc. versierde nissen midden op de dekstukken moeten bij het beeldhouwwerk van het koorgestoelte worden gerekend en dateren uit de jaren 1430—1460,³⁵ de bekronende putti en de twee gekromde mannefiguren die onder de heiligen een voluut torsen, sluiten aan bij het beeldhouwwerk van het doxaal en werden dus in de jaren 1610—1613 toegevoegd.

Noten

- 1 P. T. A. Swillens, *Pieter Janszoon Saenredam, schilder van Haarlem, 1597—1665*, Amsterdam 1935, 1. J. Q. van Regteren Altena, 'De teekeningen van Pieter Saenredam', in: Tent. cat. *Catalogue raisonné van de werken van Pieter Jansz. Saenredam*, Utrecht (Centraal Museum) 1961, 27; P.-J. van der Heijden, 'Saenredam en 's-Hertogenbosch? 's-Hertogenbosch en Saenredam', *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyser*, 's-Hertogenbosch 1980, 96-97.
- 2 *Catalogue raisonné, op. cit.* (noot 1), 137-138, 140-146, cat. nr. 95, 96, 97, 98. Hier afgebeeld als afb. 2, 7, 5, 4: 2) Interieur van het koor van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, gedateerd en gesigneerd: 'de St. Jans, ofte grote, kerck, in S'Hartogenbosch, in brabant, van mij Pr. Saenredam 1632 den 1 Julij aldus naer teleeven geteekent'. Pen, bruine inkt, aquarel en zwart krijt, 408 x 320 mm. Londen, The British Museum, Printroom (foto coll. Kunsthistorisch Instituut Utrecht). 7) Gezicht vanuit het westen op het doxaal in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, gedateerd en gesigneerd: '1632 en 3 Julij Pr. Saenredam'. Pen, bruine inkt, aquarel en zwart krijt, 253 x 394 mm. Londen, The British Museum, Printroom (foto coll. Kunsthistorisch Instituut Utrecht). 5) Het grafmonument van bisschop Masius in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, gedateerd: '1632 30/6'. Pen en aquarel, 207 x 213 mm. 's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum. 4) Plattegrond en opmeting van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, gedateerd en als volgt beschreven: 'Grondt teijckeningh vande St. Jans, (ofte grootte) kerck. staende inde stadt van S'Hartogen bosch. in brabant. ... Den 29 Junij 1632'. Pen en weinig aquarel (rood en geel), 342 x 511 mm. 's-Gravenhage, coll. Jhr. Mr. M. A. Beelaerts van Blokland (foto coll. Kunsthistorisch Instituut Utrecht).
- 3 *Catalogue raisonné, op. cit.* (noot 1), 138-140 cat. nr. 91, 92, 93. Hier afgebeeld (afb. 1) cat. nr. 93: Gezicht op 's-Hertogenbosch vanuit het noorden: het 'Orter klooster' en de Sint-Janskerk. Gedateerd en gesigneerd: 'Ao 1632 den 19 Julij. Pr. Saenredam fecit'. Pen, bruine inkt en aquarel, 137 x 399 mm. Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten (foto coll. Kunsthistorisch Instituut Utrecht).
- 4 *Catalogue raisonné, op. cit.* (noot 1), 148-150 cat. nr. 100, 101, 102, 103.
- 5 Zie hierover ook de door Van der Heijden, *op. cit.* (noot 1), 101-102 genoemde correspondentie tussen P. T. A. Swillens en de Bossche archivaris Jan Mosmans; 's-Hertogenbosch, Gemeentearchief, Collectie Mosmans, inv. nr. 66.
- 6 Zie over de werkwijze van Saenredam Swillens, *op. cit.* (noot 1), 35-44; van Regteren Altena, *op. cit.* (noot 1), 20-24; H. M. Haverkate, C. J. van der Peet, *Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht*, Utrecht/Zutphen 1985, 55-56; R. Ruurs, *Saenredam. The art of perspective*, Amsterdam/Philadelphia 1986, passim.
- 7 *Catalogue raisonné, op. cit.* (noot 1), 147-148 cat. nr. 99.
- 8 *Catalogue raisonné, op. cit.* (noot 1), 140-143 cat. nr. 94. Gedateerd en gesigneerd: ('Ao 1646 Pieter Saenredam dit geschildert de Sint Jans kerck in S'Hartogenbosch'. Paneel, 128,8 x 87 cm. Washington D.C. National Gallery of Art, Samuel H. Kress foundation (foto coll. Kunsthistorisch Instituut Utrecht).
- 9 Van Regteren Altena, *op. cit.* (noot 1), 22; Haverkate, van der Peet, *op. cit.* (noot 6), 56.
- 10 Lyon, Musée des Arts Décoratifs, inv. 875/a. Gedateerd en gesigneerd: 'Pr. Saenredam dese gedaen. Ao: 1632 den 2 Julij'. Pen, bruine inkt. zwart krijt en aquarel, 361 x 255 mm. (foto Musée Historique des Tissus - Musée des Arts Décoratifs, Lyon). Tent. cat. *Dessins du XVIe au XIXe siècle de la collection du Musée des Arts Décoratifs de Lyon*, Lyon (Musée Historique des Tissus, Musée Lyonnais des Arts Décoratifs) 1984, 62-63 cat. nr. 56. Met dank aan Mr. B. M. J. de Jongh, Vught, die mij op deze tentoonstelling en de daar geëxposeerde 'Saenredam' attendeerde. Ook ben ik Pierre Arizolli, Conservateur des Musées à Lyon, zeer erkentelijk voor de toestemming om deze tekening van Saenredam te publiceren. Dr. Hans Vlieghe, Nationaal Centrum voor de Plastische Kunsten van de 16de en de 17de eeuw, Antwerpen, identificeerde

- in 1984 het kerkinterieur op Saenredams tekening als dat van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch.
- 11 Vriendelijke mededeling van Prof. Dr. C. Peeters, Kunsthistorisch Instituut Nijmegen; vgl. C. Peeters, *De Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch*, 's-Gravenhage 1985 (*De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*), 77, 202.
  - 12 Zie noot 11.
  - 13 Onder dit baldakijn stond eerder een Mariabeeld: '... opten oxaal aen die pylerne onder den voet van onser Liever Vrouwe ende die andere aen die selve pylerne bij St Lucas-altaer', kerkarchief, 1506. Jan Mosmans, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1931; 383.
  - 14 Geteld vanuit het koor zouden deze beide beelden buiten de vermelde reeks van de twaalf apostelen tegen de koorpijlers vallen. Er was evenwel ook voor 1620 al sprake van meer beelden tegen de pijlers in het koor. Mosmans, *op. cit.* (noot 11), 453; zie voor de vroegere en voor de huidige, neogotische beelden in het koor ook *125 Heiligenbeelden in de St. Janskathedraal te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1984, passim, en Peeters, *op. cit.* (noot 11), 264, 339.
  - 15 Mosmans, *op. cit.* (noot 13), 439; Peeters, *op. cit.* (noot 14), 338.
  - 16 Maastricht, Gemeentearchief, hs. 242, p. 217–243 *Bois le Duc*. Vgl. A. M. Koldewey, *Der gade sente Servas*, Assen/Maastricht 1985 (*Maaslandse Monografieën, Groot Formaat*, 5), 10, 241, 264, 274–275 bijlage 16, 317. Van de nieuwe gegevens over de Sint-Jan in deze reisbeschrijving maakte ik reeds melding in de helaas onuitgegeven gebleven lezing 's-Hertogenbosch, *Stad van kunst en cultuur*, 11 oktober 1985, *Stad in historie*, Stadsarchief 's-Hertogenbosch, oct.-nov. 1985.
  - 17 Op de wapen- en tekstborden in het koor van de Sint-Jan, die Brouerius de Nidek minitueus beschrijft, zal ik elders nog nader ingaan.
  - 18 Zie voor het oude, gotische doxaal in de Sint-Jan en zijn barokke opvolger uit 1610–1613: Peeters, *op. cit.* (noot 11), vooral 336–338, 340–344 waar ook nauwkeurig verwezen wordt naar eerder verschenen literatuur en bronnen.
  - 19 Peeters, *op. cit.* (noot 11), 342.
  - 20 P. Buschmann, 'Het oxaal van 's-Hertogenbosch thans te Londen', *Onze Kunst*, 34, 1918, 12.
  - 21 Charles Avery, 'The Rood-Loft from 's-Hertogenbosch', *Studies in European Sculpture*, London 1981, 150 (eerder in: *Victoria and Albert Museum Yearbook*, 1 [1969]).
  - 22 Buschmann, *op. cit.* (noot 20), 12.
  - 23 J. C. A. Hezenmans, *De St. Jans-kerk te 's-Hertogenbosch en hare geschiedenis*, 's-Hertogenbosch 1866, 291; Mosmans, *op. cit.* (noot 11), 440; Peeters, *op. cit.* (noot 11), 338, 340.
  - 24 Buschmann, *op. cit.* (noot 20), 12, 36.
  - 25 Waar de albasten Salvator in 1649 heen verkocht werd, is onbekend. Avery veronderstelde in zijn artikel uit 1969 een Salvatorbeeld dat verwant was aan de verheerlijkte Christus uit het Hemelvaartrelief in de westkant van het doxaal, die 'is almost nude and raises the cross in His right hand'. Avery, *op. cit.* (noot 21), 169.
  - 26 Zie ook Peeters, *op. cit.* (noot 11), 338, 342.
  - 27 C. Peeters, 'De Sint Jan van Den Bosch in de negentiende eeuw, een geschiedenis van goede bedoelingen', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 72 (1973), *afb.* 7, 8.
  - 28 Mosmans, *op. cit.* (noot 13), 478 *afb.* 277.
  - 29 Met dank aan Dr. W. Bergé, Kunsthistorisch Instituut Utrecht, met wie ik de verschillende mogelijkheden in deze besprak. Zeker niet uitgesloten mag worden dat ook bij het tweede, gerealiseerde ontwerp van het doxaal door Coenraad van Norenberch gebruik is gemaakt van restanten van het gesloopte gotische doxaal, en dat dit met name 'de meur van het choir' en 'de trappen van den opganck van het oxaal' betrof. In het bestek voor het eerste doxaalontwerp werd dit expliciet vermeld, waarbij de reparatie van de oude trap ook in het werk werd opgenomen. Buschmann, *op. cit.* (noot 20), 31–32; Peeters, *op. cit.* (noot 11), 461 noot 66.
  - 30 Aldus werden de kanunnikenbanken ook beschreven door Hezenmans, die nog sprak

over de situatie van vóór de afbraak van het doxaal. Hezenmans, *op. cit.* (noot 23), 261: '... het een hoek vormde tegen de wanden des oksaals'.

³¹ Peeters, *op. cit.* (noot 11), 249–250.

³² Brouerius de Nidek, *op. cit.* (noot 16), 219, 226.

³³ Hezenmans, *op. cit.* (noot 23), 68.

³⁴ Peeters, *op. cit.* (noot 11), 348.

³⁵ Martien Coppens, P. Concordius van Goirle, *De koorbanken der 'St. Jan', 's-Hertogenbosch* 1946, passim; Peeters, *op. cit.* (noot 11), 348–354.

Summary

Pieter Saenredam had previously drawn what Matthieu Brouerius de Nidek was to describe: the rood-screen and choir-stalls in the church of Sint-Jan, 's-Hertogenbosch

A. M. Koldewei

Pieter Jansz Saenredam spent some weeks in the summer of 1632 in 's-Hertogenbosch. One of the subjects he drew there was the gothic church of Sint-Jan, and five of these drawings, dated 29, 30 June and 1, 2, 3 July, still survive. On the drawing dated 2 July, which is published here for the first time with detailed commentary, one can see the rear, or choir side, of the famous rood-screen of Sint-Jan's church, which was sold to London in 1867 and reassembled shortly afterwards in the Victoria and Albert Museum. Saenredam's drawing now reveals what the eastern or choir side of the rood-screen originally looked like, and it also shows the placing of the gothic choir-stalls of 1430–1450 against the rood-screen. And so, given the travel description of 1705 by the Frenchman Matthieu Brouerius de Nidek which, previously unknown, is a second new source of information, it is now possible to reconstruct how the stalls for the canons at the west side of the choir were arranged. In addition, it appears that in 1481 the coats of arms of Philip the Good and Emperor Maximilian were among those placed above the choir-stalls on the occasion of the meeting then held in the choir of the Sint-Jan by the Chapter of the Order of the Golden Fleece.